

SHIFTERS

REDE

uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar in de Theoretische Linguïstiek
aan de Universiteit van Amsterdam
op vrijdag 31 oktober 1997

door

Pieter Cornelis (Kees) Hengeveld

Mijnheer de rector magnificus,
 Mijnheer de voorzitter van het college van bestuur,
 Dames en heren,

Om u direct duidelijk te maken wat het onderwerp van deze rede is, zal ik u tot mijn spijt allereerst collectief moeten beledigen door u te vragen de volgende tekst te lezen:

WIE DIT LEEST IS GEK

Velen in deze zaal zullen zich vermoedelijk hun eerste confrontatie met deze tekst herinneren. Wie de tekst leest is in een onvermijdelijke val getrapt: de tekst is alleen een belediging wanneer hij gelezen wordt. Tegelijkertijd wordt dat pas duidelijk wanneer de tekst eenmaal gelezen is.

Dit bijzondere effect is het gevolg van de aanwezigheid in de tekst van een uitdrukking met bijzondere taalkundige eigenschappen. Ik doel hier op de uitdrukking *wie dit leest*. De interpretatie van deze uitdrukking is voor ieder van u anders: lees ik zelf deze tekst dan staat hier: 'Kees Hengeveld is gek'; leest collega Appel deze tekst dan staat hier: 'René Appel is gek'; leest collega Baker deze tekst dan staat hier: 'Anne Baker is gek'; en leest collega Muysken deze tekst dan staat hier: 'Pieter Muysken is gek'. En zo zou ik nog wel even door kunnen gaan. U begrijpt dat ik deze exercitie niet durf te herhalen voor de Rector Magnificus of de Voorzitter van het College van Bestuur. Ik beperk me dus tot enkele directe collega's.

Het bijzondere van uitdrukkingen van het type *wie dit leest* is dat de interpretatie ervan verandert al naar gelang de communicatieve situatie waarin ze gebruikt worden. In dit geval bepaalt de identiteit van de lezer van de tekst de verwijzende waarde van de uitdrukking. Uitdrukkingen van dit type zijn in de taalwetenschappelijke literatuur bekend geworden onder de Engelse term *shifter*.

De bekendste shifter is wel het woordje *ik* of het equivalent daarvan in andere talen. De verwijzende waarde van het woordje *ik* wordt bepaald door degene die het uitspreekt of opschrijft, waardoor dit ene woordje eindeloos veel interpretaties kan krijgen. Andere voorbeelden van shifters zijn woorden zoals *hier* en *daar*, waarvan de interpretatie afhankelijk is van de plaats waar de spreker zich bevindt, en *vandaag* en *gisteren*, waarvan de interpretatie bepaald wordt door het moment van spreken. Een woord als *vandaag* wordt geïnterpreteerd, wanneer ik het nu hier gebruik, als '31 oktober 1997'. Wanneer ik datzelfde woord gisteren had gebruikt zou de interpretatie '30 oktober 1997' zijn geweest.

Het begrip 'shifter' heeft in de taalwetenschap vooral bekendheid gekregen door het werk van Roman Jakobson, die in zijn artikel 'Shifters, verbal categories and the Russian verb' (Jakobson 1971) de cruciale rol van het begrip voor de definitie van werkwoordelijke categorieën aantoonde. Jakobson kon zich daarbij echter baseren op eerder werk van Otto Jespersen

(Jespersen 1922), van wie hij de term *shifter* leende, en op eerder werk van Charles Sanders Peirce (Peirce 1940, zie ook Lyons 1977: 99-109), waaraan hij de definitie van het het begrip ontleende.

Peirce's wetenschappelijke activiteiten waren gericht op het ontwikkelen van een algemene tekenleer. Hij onderscheidde drie fundamentele categorieën van tekens: symbool, icoon en index, die ik nu eerst zal illustreren aan de hand van niet-talige voorbeelden.

Het begrip 'symbool' wordt gebruikt wanneer er sprake is van een conventionele, arbitraire relatie tussen teken en betekenis. Zo staan drie boven elkaar geplaatste kruisjes symbool voor de stad Amsterdam.

Het begrip 'icoon' wordt gebruikt wanneer er sprake is van een natuurlijke, representatieve relatie tussen teken en betekenis: Het NS-bordje waarop een pijl door een opening in een vierkant naar buiten wijst geeft iconisch weer waar de uitgang van het station kan worden gevonden.

Het begrip 'index', tenslotte, wordt gebruikt wanneer er sprake is van een existentiële relatie tussen teken en betekenis: rook fungeert als een index voor vuur en verdwijnt wanneer het vuur gedoofd wordt.

In natuurlijke talen komen we de drie typen tekens evenzeer tegen.

De meeste woorden van een taal behoren tot de categorie der symbolen. Zo wordt het object 'tuin' in het Nederlands aangeduid met het woord *tuin*, in het Spaans met het woord *jardín* en in het Turks met het woord *bahçe*. In alle gevallen had een ander woord hetzelfde doel kunnen dienen. De betekenis bestaat bij de gratie van een conventie.

De bekendste voorbeelden van iconische tekens in taal zijn de zogenaamde onomatopeeën, zoals het Nederlandse woord *koekkoek*, waarmee het geluid van de vogel die door het woord wordt beschreven wordt geïmiteerd. Er is sprake van een natuurlijke, representatieve relatie tussen het teken en de betekenis van dat teken.

Tekens met de zuivere status van index zijn moeilijker te vinden in taal. De beste voorbeelden vormen uitdrukkingen van emotie. Een kreet van pijn, *Au!*, is een index voor een fysieke toestand.

Het bijzondere van shifters is nu dat zij, bij een indeling in de categorieën van Peirce, zowel de status van symbool als van index hebben. Het woord *ik* heeft de status van symbool omdat er een conventionele relatie bestaat tussen teken en betekenis. In het Spaans wordt dezelfde betekenis uitgedrukt met het woordje *yo*, in het Turks met het woordje *ben*. Tegelijkertijd heeft het woordje *ik* de status van index, omdat er een existentiële relatie bestaat tussen teken en betekenis: de interpretatie van het woord is afhankelijk van de spreker die het gebruikt. Wordt het woord losgemaakt van de spreker, dan verdwijnt de specifieke betekenisrelatie. Om dit tweeledige karakter van shifters te beschrijven kunnen ze aangeduid worden als 'indexicale symbolen'.

Indexicale symbolen, ofwel shifters, zoals ik ze hier in navolging van Jespersen en Jakobson verder zal noemen, kunnen gerangschikt worden naar de elementen uit de communicatieve situatie waaraan ze hun specifieke interpretatie ontleen. De communicatieve situatie fungeert, in de woorden

van Comrie (1985, zie ook Dik 1997), als het deictische centrum waarin de interpretatie van shifters verankerd ligt. Dit deictische centrum omvat een aantal elementen uit de communicatieve situatie die als concrete ankerpunten voor shifters kunnen dienen. Dit zijn achtereenvolgens:

Participanten (P)

- (i) De spreker (S);
- (ii) De hoorder (H);

Locaties (L)

- (iii) De locatie van de spreker (L_S) tijdens de communicatieve handeling;
- (iv) De locatie van de hoorder (L_H) tijdens de communicatieve handeling;

Tijdstippen (T)

- (v) Het tijdstip (T_S) waarop de spreker de uiting verricht;
- (vi) Het tijdstip (T_H) waarop de hoorder de uiting ontvangt;

Uiting (U)

- (vii) De uiting (U) die in de communicatieve handeling wordt geproduceerd.

Het onderscheid tussen de locaties van spreker en hoorder is relevant voor de beschrijving van situaties waarin spreker en hoorder zich niet op dezelfde plek bevinden, zoals bijvoorbeeld in het geval van telefoongesprekken. Het onderscheid tussen de tijdstippen van productie en ontvangst van een uiting is vooral van belang voor de beschrijving van schriftelijke communicatie. In de voorbeelden die ik bespreek vallen de locaties van spreker en hoorder en de tijdstippen waarop de uitingen worden verricht en ontvangen echter vrijwel steeds samen. Daarom zal ik alleen daar waar dat relevant is de betreffende onderscheidingen maken.

Het deictische centrum zoals dat gedefinieerd wordt door de communicatieve situatie kan nu worden weergegeven in een simpele formule, die ik in het navolgende regelmatig zal gebruiken:

Deictisch Centrum = <S, H, L, T, U>

Laten we een voorbeeld bekijken van een uiting waarin shifters voorkomen van elk van de hier beschreven typen. Ik begin met het deictische centrum:

Deictisch Centrum: <S=Anna, H=Calle, L=Amsterdam, T=27/10/1997, U=U1>

De spreker is Anna, de hoorder is Calle, beiden bevinden zich op dezelfde locatie in Amsterdam, het tijdstip is een moment op 27 oktober 1997 en de uiting geven we een nummer, U1. De uiting die geproduceerd wordt is:

Ik zeg jou dit nu hier

De shifter *ik* wordt hier geïnterpreteerd als de participant die als spreker optreedt, Anna, de shifter *jou* als de participant die als hoorder optreedt, Calle, de shifter *dit* als de uiting die wordt verricht (U1), de shifter *nu* als het

tijdstip waarop de communicatieve handeling wordt verricht (27/10/1997) en de shifter *hier* als de plaats waar de communicatie plaatsvindt (Amsterdam):

Ik zeg jou dit nu hier
Anna Calle U1 27/10/1997 Amsterdam

Dat hier sprake is van vijf echte shifters is eenvoudig aan de tonen. Stel u voor dat een derde persoon (Lisa) tegen een vierde persoon (Ward), beiden op een andere plaats (Lelystad) een dag later (28/10/1997) wil rapporteren wat de eerste spreker heeft gezegd. Ik begin weer met het gewijzigde deictische centrum:

Deictisch Centrum: <S=Lisa, H=Ward, L=Lelystad, T=28/10/1997, U=U2>

De uiting die geproduceerd wordt, U2, is de volgende:

Zij zei haar dat toen daar

Elk van de shifters in de oorspronkelijke uiting heeft hier een andere vorm gekregen. Dat lijkt misschien niet erg bijzonder, maar wat relevant is, is dat de situatie die door deze tweede uiting beschreven wordt exact dezelfde is als de situatie die door de oorspronkelijke uiting werd beschreven:

Zij zei haar dat toen daar
Anna Calle U1 27/10/1997 Amsterdam

In technische termen: op het representationele (Bühler 1934) of ideationele (Halliday 1970) niveau treden geen wijzigingen op. De wijzigingen in vorm zijn uitsluitend toe te schrijven aan de gewijzigde communicatieve situatie. De shifters passen zich aan aan het nieuwe deictische centrum dat gedefinieerd wordt door deze gewijzigde omstandigheden en waaraan de nieuwe uiting moet worden gerelateerd.

Wat de bovenstaande voorbeelden verder laten zien is dat shifters binnen één uiting met elkaar moeten sporen en zich moeten richten op hetzelfde deictische centrum. De spreker is niet in staat zich in zijn rol van spreker te onttrekken aan de plaats waar en het tijdstip waarop hij zijn uiting verricht. Vandaar dat de volgende uitingen niet correct zijn:

**Ik zeg jou dit nu daar*

**Ik zeg jou dit toen hier*

In het boek *Asterix de Galliër* maakt de druïde Panoramix handig gebruik van dit gegeven, wanneer hij, om zich van de altijd opdringerige bard Assurancetourix te ontdoen, in de hut van het dorpshef Abraracourcix aan de bard vraagt: *Ga eens in de eik kijken of ik er ben?*

Taal zit vol met shifters. Deze manifesteren zich bovendien in

verschillende talen op zeer uiteenlopende manieren. Het onderwerp stelt me daardoor enerzijds in staat verschillende deelgebieden van de theoretische taalwetenschap te doorlopen, anderzijds de taaltypologische variatie te illustreren, en zo de twee vakgebieden die ik in het bijzonder tot mijn leeropdracht reken aan de orde te stellen.

De deelgebieden van de theoretische taalwetenschap die ik achtereenvolgens zal bespreken zijn de volgende: (i) Lexicologie (woordenschatleer), (ii) Morfologie (woordvormingsleer), (iii) Syntaxis (zinsvormingsleer), (iv) Semantiek (betekenisleer).

Ik begin met de rol van shifters in de lexicologie.

In de woordenschat van een taal komen veel woorden voor waarvan de interpretatie gebonden is aan één van de ankerpunten waarin het deictische centrum voorziet. Jespersen (1922) gebruikte de term *shifter* in eerste instantie juist voor deze subcategorie.

Een eerste coherente klasse van lexicale shifters wordt gevormd door verwantschapsnamen die als aanspreekvorm gebruikt kunnen worden, zoals *papa*. Deze woorden kunnen alleen maar gedefinieerd worden in relatie tot de spreker. Het woord *papa* kan alleen gebruikt worden voor de mannelijke ouder van de spreker zelf, terwijl een woord als *vader* gebruikt kan worden voor iedere mogelijke mannelijke ouder, zoals weergegeven in de volgende betekenisomschrijvingen:

<i>papa</i>	'mannelijke ouder van de spreker'
<i>vader</i>	'mannelijke ouder'

Kinderen hebben moeite met het verwerven van de betekenis van woorden zoals *papa*. Ze interpreteren deze woorden als symbolen en verwerven pas later het indexicale aspect. Met andere woorden: zij kennen aan deze woorden een constante in plaats van een shiftende verwijzing toe, zoals blijkt uit de volgende metauitspraak van Elisabeth (3;6):

Elisabeth: “Papa, dat kindje zegt 'meneer' tegen jou. Jij bent toch geen meneer, jij bent papa.”

Ouders en verzorgers anticiperen vaak feilloos op deze taalverwervingsfase door deze woorden ook als constante verwijzers te gebruiken. Door *Papa komt zo* in plaats van *Je vader komt zo* te gebruiken wordt de zojuist geïllustreerde verwarring vermeden.

Een tweede klasse van lexicale elementen die als shifters kunnen worden aangemerkt is die van de eerste en tweede persoons persoonlijke voornaamwoorden. Deze zijn zojuist al aan de orde geweest. Ook het gebruik van shiftende voornaamwoorden is moeilijk te verwerven, zoals blijkt uit de volgende conversatie met Elisabeth (3;1):

Elisabeth: De heks wil mij opeten.
 Kees: De heks mag jou niet opeten.
 Elisabeth: Nee, mij ook niet!

Een derde coherente klasse van shiftende lexicale elementen is die van de deictische richtingswerkwoorden. Voorbeelden hiervan zijn de Nederlandse werkwoorden *komen* en *gaan* en de vergelijkbare Spaanse werkwoorden *ir* en *venir*. Deze twee talen laten een interessant en moeilijk te verwerven contrast zien in de wijze waarop de twee richtingswerkwoorden zich richten naar de verschillende elementen uit de communicatieve situatie. Dit kan worden geïllustreerd met behulp van de beschrijving van drie verschillende uitingen tijdens een telefoongesprek, een situatie dus waarin spreker en hoorder zich niet op dezelfde locatie bevinden:

Ik ga naar Parijs	(gaan)	Voy a Paris	(ir)
Kom je naar me toe?	(komen)	¿Vienes a mi casa?	(venir)
Ik kom naar je toe	(komen)	Voy a tu casa	(ir)

De eerste uiting beschrijft een beweging van zowel de spreker als de hoorder vandaan, *Ik ga naar Parijs*. Het Nederlands gebruikt hier het werkwoord *gaan*, het Spaans het werkwoord *ir*. De tweede uiting beschrijft een beweging in de richting van de spreker, *Kom je naar me toe?*. Het Nederlands gebruikt hier het werkwoord *komen*, het Spaans het werkwoord *venir*. Tot zover gedragen beide talen zich op dezelfde manier. Het verschil treedt op in de derde uiting, die een beweging in de richting van de hoorder beschrijft: *Ik kom naar je toe*. Het Nederlands gebruikt hier het werkwoord *komen*, het Spaans het werkwoord *ir*.

In het Nederlands wordt het werkwoord *komen* dus gebruikt voor bewegingen naar de spreker toe en voor bewegingen naar de hoorder toe. Het werkwoord *gaan* wordt gebruikt voor bewegingen naar locaties waar noch de spreker, noch de hoorder zich bevinden op het moment waarop de uiting wordt verricht. In het Spaans wordt het werkwoord *venir* uitsluitend gebruikt voor bewegingen naar de spreker toe. Het werkwoord *ir* wordt gebruikt in de overige situaties. Het contrast komt tot uitdrukking in het volgende overzicht:

	Nederlands	Spaans
Beweging naar L _S	<i>komen</i>	<i>venir</i>
Beweging naar L _H	<i>komen</i>	<i>ir</i>
Beweging naar noch L _S , noch L _H	<i>gaan</i>	<i>ir</i>

Ik kom later nog terug op de uitdrukking van richting in relatie tot spreker en hoorder, maar stap nu eerst over naar de morfologie.

Ook bij de vorming van woorden, zoals bestudeerd in de morfologie, komen we veel elementen tegen die als shifters dienen te worden aangemerkt. Laten we opnieuw een Spaans voorbeeld bekijken en weer beginnen met het deictische centrum:

Deictisch Centrum: <S=Juan, H=María, L=Madrid, T=29/10/1997, U=U3>

De spreker is Juan, de hoorder María, de locatie van beiden is een plaats in Madrid, de tijd een moment op 29/10/1997, en de uiting heeft het nummer U3. In deze communicatieve situatie wordt de volgende uiting geproduceerd:

Est-oy	content-o
ik ben	blij

Het morfologische materiaal dat in deze uiting aan de lexicale elementen wordt toegevoegd kan uitsluitend correct worden geïnterpreteerd in relatie tot het deictische centrum. De onregelmatige uitgang *-oy* van de werkwoordelijke vorm *estoy* drukt tegelijkertijd een eerste persoons onderwerp en de tegenwoordige tijd uit. Gegeven het deictische centrum moet de eerste persoon geïnterpreteerd worden als *Juan* en de tegenwoordige tijd als 29/10/1997:

<i>-oy</i>	eerste persoon	->	S=Juan
	tegenwoordige tijd	->	T=29/10/1997

De uitgang *-o* van de bijvoeglijke vorm wordt in deze constructie gebruikt wanneer er sprake is van een enkelvoudig onderwerp van het mannelijk geslacht. De spreker Juan voldoet aan deze eigenschappen:

<i>-o</i>	enkelvoud	->	S=Juan=1
	mannelijk	->	S=Juan=man

Dit zou een weinig spectaculaire vaststelling zijn, ware het niet dat de concordantie van bijvoeglijke naamwoorden gewoonlijk beschreven wordt in relatie tot de eigenschappen van een in de uiting aanwezige naamwoordelijke constituent. In de hier besproken uiting kan de betreffende informatie echter niet op basis van een element in de constructie zelf worden vastgesteld, maar uitsluitend worden afgeleid uit de informatie die beschikbaar is in het deictische centrum.

Een tweede morfologisch verschijnsel dat ik hier wil bespreken betreft opnieuw de uitdrukking van richting in relatie tot spreker en hoorder. Bij de bespreking van richtingswerkwoorden in het Nederlands en het Spaans is al duidelijke geworden dat dit concept in de woordenschat zelf tot uitdrukking kan worden gebracht. In veel talen kan eenzelfde effect bereikt worden via woordvormingsprocessen. De volgende voorbeelden uit het Georgisch, een Caucasische taal, illustreren dit:

Georgisch (Comrie 1981)

-akvs

'Hij draagt het'

Mo-akvs

'Hij draagt het (in de richting van spreker of hoorder)'

Mi-akvs

'Hij draagt het (van spreker en hoorder vandaan)'

Uitgaande van de basisvorm *akvs* 'hij draagt het' kunnen twee vormen worden afgeleid. In het eerste geval wordt het voorvoegsel *mo-* toegevoegd, waarmee de betekenis verandert in 'hij draagt het in de richting van spreker of hoorder'. In het tweede geval wordt het voorvoegsel *mi-* toegevoegd, en verandert de betekenis in 'hij draagt het (bij spreker en hoorder vandaan)'.

Een tweede set voorbeelden komt uit het Jacaltec, een Amerikaanse Indianentaal gesproken in Guatemala:

Jacaltec (Craig 1979)

Xah-

'hij klom'

Xah-tij

'hij klom (in de richting van de spreker)'

Xah-toj

'hij klom (bij de spreker vandaan)'

Uitgaande van de basisvorm *xah-* 'hij klom' kunnen weer twee vormen worden afgeleid. In het eerste geval wordt het achtervoegsel *-tij* toegevoegd, waarmee de betekenis verandert in 'hij klom in de richting van de spreker'. In het tweede geval wordt het achtervoegsel *-toj* toegevoegd en verandert de betekenis in 'hij klom bij de spreker vandaan'.

Een vergelijking van deze twee talen laat zien dat het contrast dat eerder relevant bleek te zijn voor de beschrijving van het verschil in gebruik tussen de richtingswerkwoorden in het Nederlands en het Spaans, ook relevant is voor de beschrijving van het verschil in gebruik tussen de morfologische richtingsaanduidingen in het Georgisch en het Jacaltec. Het Georgisch gebruikt het voorvoegsel *mo-* voor bewegingen naar de spreker en naar de hoorder, zoals in het geval van het Nederlandse werkwoord *komen*, en het voorvoegsel *mi-* voor bewegingen naar noch de spreker, noch de hoorder, zoals in het geval van het Nederlandse werkwoord *gaan*. Het Jacaltec gebruikt het achtervoegsel *-tij* voor bewegingen naar de spreker, zoals het Spaanse werkwoord *venir*, en het achtervoegsel *-toj* voor bewegingen in de overige richtingen, zoals het Spaanse werkwoord *ir*.

	Georgisch	Jacaltec
Beweging naar L _S	<i>mo-</i>	<i>-tij</i>
Beweging naar L _H	<i>mo-</i>	<i>-toj</i>
Beweging naar noch L _S , noch L _H	<i>mi-</i>	<i>-toj</i>

Deze voorbeelden laten daarmee duidelijk zien dat het mogelijk is richtingsbepalingen zoals deze in talen tot uitdrukking worden gebracht enerzijds naar hun betekenis, anderzijds naar hun vormelijke realisatie te bestuderen.

Ik ga nu over naar een bespreking van enkele syntactische verschijnselen waarbij shifters een belangrijke rol spelen.

Shifters spelen een centrale rol in onderschikking, in het bijzonder waar het het verschil tussen de directe en de indirecte rede betreft. Laten we weer beginnen met het deictische centrum:

Deictisch Centrum: <S=Frans, H=Kees, L=Bunghuis, T=30/10/1997, U=U4>

De spreker is Frans, de hoorder ben ikzelf, de locatie is het Bunghuis in Amsterdam, het tijdstip is 30/10/1997, dus gisteren, en de, overigens verzonnen, uiting krijgt het nummer U4. In deze communicatieve situatie wordt de volgende enkelvoudige uiting geproduceerd:

De Faculteit der Letteren *zal morgen* worden opgeheven

Wanneer ik deze uiting nu wil reproduceren moet ik uitgaan van een gewijzigd deictisch centrum, dat er als volgt uitziet:

Deictisch Centrum: <S=Kees, H=Publiek, L=Aula, T=31/10/1997, U=U5>

De spreker ben ikzelf, u treedt op als hoorders, de locatie is de Aula van de Universiteit van Amsterdam, het tijdstip is 31/10/1997, dus vandaag, en de uiting krijgt het nummer U5.

Er staan mij nu twee mogelijkheden ter beschikking om de oorspronkelijke uitspraak te reproduceren, de directe en de indirecte rede. In de directe rede behouden de shifters hun oorspronkelijke vorm, dat wil zeggen: het oorspronkelijke deictische centrum blijft van kracht binnen het citaat, ondanks het feit dat de verleden tijdsvorm van het hoofdwerkwoord buiten het citaat zich richt naar het nieuwe deictische centrum:

Frans zei: “De Faculteit der Letteren *zal morgen* worden opgeheven”

In de indirecte rede kunnen alle shifters, zowel die in de hoofd- als de bijzin, zich aanpassen aan het nieuwe deictische centrum:

Frans zei dat de Faculteit der Letteren *vandaag zou* worden opgeheven

Bij de rapportage van uitingen is er dus sprake van een duidelijke competitie tussen twee deictische centra: het deictische centrum van de gerapporteerde uiting en het deictische centrum van de rapporterende uiting. In het Nederlands leidt dit tot een duidelijke scheiding tussen de directe en de indirecte rede: in de directe rede richt geen enkele shifter zich naar het

nieuwe deictische centrum, in de indirecte rede richten alle shifters zich naar het nieuwe deictische centrum.

Een dergelijke rigide scheiding is zeker geen universeel gegeven. Het Amele, een taal van Papua Nieuw Guinea, kent een speciale constructie voor de indirecte rede waarbinnen de morfologische shifters zich kunnen richten naar het oorspronkelijke deictische centrum, terwijl de lexicale shifters het actuele deictische centrum als ankerpunt nemen:

Amele (Roberts 1987)

Uqa	uqadec	jobon	na	<i>hugen</i>	ec	maten
hij	morgen	dorp	naar	ik zal komen	dat	hij zei mij

'Hij zei mij dat hij morgen naar het dorp zou komen'

Deze zin betekent: 'Hij zei mij dat hij morgen naar het dorp zou komen', maar letterlijk staat er: "Hij zei mij dat ik morgen naar het dorp zal komen".

Een andere graad van vermenging van deictische centra vinden we in het Nama Hottentot. In deze taal passen morfologische tijdsshifters zich niet aan aan het actuele deictische centrum, zoals blijkt uit het volgende voorbeeld:

Nama (Hagman 1974)

Siikxm	ke	ké	//nàú
We	DECL	VER-VERLEDEN	horen
	//iíp	kò	!úu !xáísà
	hij	RECENT-VERLEDEN	gaan dat

'We hoorden dat hij net weg was gegaan'

In het Nama wordt een onderscheid gemaakt in het tijdensysteem tussen een recent verleden en een ver verleden. In dit voorbeeld wordt in de hoofdzin de vorm voor het verre verleden gebruikt. In de bijzin wordt een gebeurtenis beschreven die nog vóór het horen in het verre verleden heeft plaatsgevonden. Toch wordt hier de vorm voor het recente verleden gebruikt. Dit is een gevolg van het feit dat binnen de bijzin de tijdsshifter zich richt naar het oorspronkelijke deictische centrum. De letterlijke vertaling is dan ook: "We hoorden dat hij net weg is gegaan".

Het omgaan met twee deictische centra bij de rapportage van uitingen is een complexe taak, die in het taalverwervingsproces aangeleerd moet worden en aanleiding kan geven tot aarzelingen. Dit wordt geïllustreerd in de volgende uiting van Timo (6;0):

Timo: Papa zei: "Kees, eh, jij komt mij ophalen"

Timo begint hier de directe rede met het oorspronkelijke deictische centrum als uitgangspunt. Had hij zijn uiting op basis van dit deictische centrum afgemaakt, dan zou hij gezegd hebben: 'Papa zei: "Kees komt jou ophalen"'. Bij nader inzien past hij zich echter aan aan de actuele communicatieve situatie

en het daarbij behorende deictische centrum, met als resultaat: 'Papa zei: "Jij komt mij ophalen"'.
 Uitingen in de indirecte rede waarin de voornaamwoorden shiften naar de derde persoon geven vaak aanleiding tot een groot aantal interpretaties. Laten we als voorbeeld de volgende zin nemen:

Jan zei tegen Piet dat hij hem beledigd had

Deze zin kan, afhankelijk van de context, aanleiding geven tot zeven verschillende interpretaties van de oorspronkelijke uiting:

Jan zei tegen Piet: "Ik heb jou beledigd"
 Jan zei tegen Piet: "Ik heb hem beledigd"
 Jan zei tegen Piet: "Jij hebt mij beledigd"
 Jan zei tegen Piet: "Jij hebt hem beledigd"
 Jan zei tegen Piet: "Hij heeft mij beledigd"
 Jan zei tegen Piet: "Hij heeft jou beledigd"
 Jan zei tegen Piet: "Hij heeft hem beledigd"

Een groot aantal Afrikaanse talen kent een bijzondere strategie met behulp waarvan deze ambiguïteit gereduceerd kan worden. Deze talen kennen twee verschillende derdepersoons voornaamwoorden. Één van deze twee voornaamwoorden, het zogenaamde logoforische voornaamwoord wordt uitsluitend gebruikt in ingebedde zinnen wanneer verwezen wordt naar de oorspronkelijke spreker. Het andere voornaamwoord wordt gebruikt in de overige gevallen. Het volgende voorbeeld is afkomstig uit het Babungo, een Bantu-taal gesproken in Kameroen.

Babungo (Schaub 1985)

Làmbí	gì	tí	Ndùlá	lāa	yì	táa	ko
Lambi	zei	tegen	Ndula	dat	hij	Toek.tijd	geven
	fá	tí	<i>ɲwe</i>				
	ding	aan	hij				

'Lambi zei tegen Ndula dat hij hem iets zou geven'

De eerste derdepersoonsvorm in de ingebedde zin (*yì*) is het logoforische voornaamwoord en verwijst naar de oorspronkelijke spreker. De tweede derdepersoonsvorm verwijst naar andere mogelijke partijen. Als gevolg hiervan zijn maar twee in plaats van zeven interpretaties van de oorspronkelijke uiting toegestaan, namelijk: 'Ik zal jou iets geven' en 'Ik zal hem iets geven'.

Dit wordt nog duidelijker wanneer we de twee voornaamwoorden van plaats laten verwisselen, zoals in de volgende zin:

Làmbí	gì	tí	Ndùlá	lāa	<i>ɲwe</i>	táa	ko
Lambi	zei	tegen	Ndula	dat	hij	Toek.tijd	geven
	fá	tí	ɣì				
	ding	aan	hij				

'Lambi zei tegen Ndula dat hij hem iets zou geven'

Opnieuw zijn maar twee interpretaties van de oorspronkelijke uiting mogelijk, namelijk: 'Jij zult mij iets geven' en 'Hij zal mij iets geven'.

Ter afsluiting van mijn bespreking van de rol van shifters in verschillende subdisciplines van de theoretische taalwetenschap kom ik nu bij een netelig probleem dat in de semantiek, in het bijzonder in de klassieke logica, veel aandacht heeft gekregen en waarin shifters een belangrijke rol spelen. Om dit probleem te illustreren doe ik hier en nu de volgende uitspraak:

IK BEN EEN LEUGENAAR

Ik laat u nu opnieuw in een onvermijdelijke val trappen: Geloof u mij, dan ben ik een leugenaar en is wat ik zeg dus niet waar, waardoor u mij beter niet had kunnen geloven. Geloof u mij niet, dan ben ik geen leugenaar en is wat ik zeg dus niet waar, waardoor u mij beter wel had kunnen geloven. Deze paradox, die bekend is geworden als de 'paradox van de leugenaar', staat of valt met de aanwezigheid van een shifter die verwijst naar de spreker. Zou iemand uit het publiek nu opstaan en roepen:

KEES HENGEVELD IS EEN LEUGENAAR

dan is er geen sprake meer van een paradox, hooguit van een belediging.

In het voorafgaande heb ik laten zien dat shifters op vele niveaus van analyse een belangrijke rol spelen in de vormgeving en interpretatie van uitingen. De selectie van woorden, de vormgeving van woorden, de vormgeving van zinnen en de complexe interpretatie van zinnen worden in alle besproken gevallen, en in vele andere, bepaald door de verschillende elementen uit het deictische centrum dat gecreëerd wordt in een communicatieve handeling. Daarmee vormen shifters het beste bewijs dat taalstructuur niet los gezien kan worden van taalgebruik. Door dit uitgangspunt te kiezen voor de benadering van taal plaats ik mijzelf middenin de Amsterdamse functionele traditie, die begon met het werk van de eerste hoogleraar op het terrein van de Algemene Taalwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam, Anton Reichling, en werd voortgezet door diens opvolger en mijn voorganger Simon Dik.

Van de mensen die ik aan het slot van deze rede in een dankwoord wil noemen is Simon Dik ongetwijfeld de persoon die meer dan wie ook mijn ontwikkeling heeft bepaald. In de door hem verzorgde propedeusecolleges raakte ik geboeid door de Algemene Taalwetenschap, in de werkcolleges die ik later bij hem volgde raakte ik onder de indruk van zijn methodische aanpak,

zijn brede kennis van talen en taaltypologische variatie, en de systematiek waarmee hij zijn functionele uitgangspunten wist te vertalen in een helder formeel kader. Als scriptiebegeleider en promotor daagde hij me voortdurend uit mijn grenzen te verleggen en vooral mijn eigen weg te kiezen zonder te vergeten daarbij zijn hulp aan te bieden. Ik beschouw het als een groot voorrecht dat ik in de laatste fase van zijn leven nauw met Simon heb kunnen samenwerken bij de voltooiing van zijn levenswerk.

De wekelijkse bijeenkomsten met de leden van de Themagroep Functionele Grammatica van het Instituut voor Functioneel Onderzoek van Taal en Taalgebruik zijn voor mij van grote waarde. De open atmosfeer in combinatie met de grondige inhoudelijke voorbereiding en niet aflatende kritische opstelling van de deelnemers maken deze bijeenkomsten tot de meest leerzame die ik heb meegemaakt. Ik dank alle huidige en vroegere leden van de Themagroep hartelijk voor deze ervaring. Onder hen zou ik graag in het bijzonder Dik Bakker, Machtelt Bolkestein, Casper de Groot, Lachlan Mackenzie en Jan Rijkhoff willen noemen.

Grote waardering heb ik ook voor het enthousiasme, de inzet en de inzichten van mijn studenten. In het bijzonder ben ik hen erkentelijk voor de grote vasthoudendheid waarmee ze me dwingen ook de meest elementaire begrippen uit de taalwetenschap steeds weer kritisch te bezien en opnieuw te definiëren. Een speciaal woord van dank wil ik richten aan mijn promovendi. Ik heb bewondering voor het vele werk dat zij verrichten en leer ook zelf veel van de vele en vaak hoog oplopende discussies die we over hun werk voeren.

Van de collega's in mijn vorige betrekking bij de Vakgroep Spaans zou ik graag in het bijzonder Henk Haverkate willen noemen. Ik dank hem voor de ruimte die hij mij als beginnend docent heeft willen geven en voor de adviezen die hij me daarbij heeft verstrekt.

Door mijn benoeming tot hoogleraar bij de Vakgroep Algemene Taalwetenschap keerde ik terug in een werkomgeving die ik precies 7 1/2 jaar daarvoor verlaten had. Ik was bijzonder blij verrast te ontdekken dat, hoewel er veel veranderd was, de stimulerende, dynamische en collegiale atmosfeer die ik als student en AIO al had leren kennen nog steeds dezelfde was gebleven. Ik dank mijn vele vaste en tijdelijke collega's voor hun bijdrage aan deze atmosfeer en voor de wijze waarop zij mij bij deze hernieuwde kennismaking ontvangen hebben. Elly Borghesi en Anne Mars en de gewaardeerde collega-hoogleraren, die ik eerder tijdens deze rede zo geheel ten onrechte voor gek heb verklaard, dank ik in het bijzonder voor de centrale rol die zij hierbij hebben vervuld.

Toen ik bijna een jaar geleden met de pedel een datum afspraak voor deze oratie kon ik niet vermoeden dat ik mijn rede uit zou spreken tijdens de laatste uren van het bestaan van de Faculteit der Letteren van de Universiteit van Amsterdam. Vanaf morgen zal deze faculteit zijn opgegaan in de nieuwe Faculteit der Geesteswetenschappen. Eén van de gevolgen van de vorming van deze faculteit is dat de medewerkers van de huidige vakgroep Algemene Taalwetenschap uit zullen waaieren naar vier verschillende leerstoelgroepen. Ik hoop van harte dat de gezamenlijke verantwoordelijkheid

die deze leerstoelgroepen dragen voor een vernieuwd onderwijsprogramma voldoende basis zal vormen voor een voortzetting van de vele gezamenlijke activiteiten die ten grondslag liggen aan de huidige collegiale verhoudingen. Ik verheug me daarbij op de naderende intensieve samenwerking met de fonetici en alfa-informatici in de toekomstige opleiding Taal, Spraak en Informatica.

De leden van de Benoemingsadviescommissie, het Bestuur van de Faculteit der Letteren en het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam ben ik zeer erkentelijk voor het in mij gestelde vertrouwen.

Tenslotte dank ik u, geacht publiek, voor uw aanwezigheid en voor uw aandacht.

Bibliografie

- Bühler, Karl (1934), *Sprachtheorie*. Jena: Fischer.
- Comrie, Bernard (1981), *The languages of the Soviet Union*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Comrie, Bernard (1985), *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Craig, Colette (1979), Jacaltec: field work in Guatemala. In: Timothy Shopen (ed.), *Languages and their speakers*, 3-57. Cambridge, Mass.: Winthrop.
- Dik, Simon C. (1997), *The theory of Functional Grammar. Part 1: The structure of the clause*. Second, revised edition, edited by Kees Hengeveld. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Hagman, R.S. (1974), *Nama Hottentot Grammar*. Ann Arbor, Mich.: UMI.
- Halliday, M.A.K. (1970), Functional diversity in language, as seen from a consideration of modality and mood in ENglish. *Foundations of Language* 6.322-361.
- Jakobson, Roman (1971), Shifters, verbal categories, and the Russian verb. In Jakobson, Roman, *Selected Writings*, Vol. II, 130-147. Den Haag: Mouton.
- Jespersen, Otto (1922), *Language: its nature, development, and origin*. London: Allen and Unwin.
- Peirce, Charles Saunders (1940), *Philosophical writings of Peirce*, edited by J. Buchler. New York: Dover.
- Lyons, John (1977), *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roberts, John R. (1987), *Amele*. London: Croom Helm.
- Schaub, Willy (1985), *Babungo*. London: Croom Helm.